

Universiteit Leiden

SSL

Stichting Studiebegeleiding Leiden

Examenprogramma

Maatschappijleer havo

Zie voor de perfecte voorbereiding ook
www.examencursus.com en www.alleexamens.nl.

Examenprogramma maatschappijleer h.a.v.o. (vrij deel)

1 Het eindexamen

Het eindexamen bestaat uit het centraal examen en het schoolexamen.

Het examenprogramma bestaat uit de volgende domeinen:

- Domein A Vaardigheden en benaderingswijzen;
- Domein B Politieke besluitvorming;
- Keuzedomein C Massamedia;
- Keuzedomein D Multiculturele samenleving;
- Keuzedomein E Mens en werk;
- Keuzedomein F Criminaliteit en rechtsstaat;
- Keuzedomein G Milieu en beleid;
- Keuzedomein H Ontwikkelingssamenwerking;
- Keuzedomein I Een thema ter keuze van de school.

Het domein B en twee van de domeinen C tot en met H worden in het centraal examen geëxamineerd en twee van de overige domeinen worden in het schoolexamen geëxamineerd.

1.1 Het centraal examen

Het centraal examen heeft betrekking op het domein B en twee domeinen uit de domeinen C tot en met H in combinatie met de vaardigheden en benaderingswijzen uit domein A met uitzondering van die onderdelen die zich naar hun aard niet lenen voor centrale examinering, waaronder vaardigheden die uitdrukkelijk een computer als werkstation vereisen. Welke twee domeinen uit de domeinen C tot en met H in het centraal examen worden geëxamineerd, wordt door of in opdracht van de minister bekend gemaakt.

Het centraal examen wordt afgenomen in een zitting van 3 uur.

1.2 Het schoolexamen

Het schoolexamen heeft betrekking op twee van de keuzedomeinen C tot en met I die niet op het centraal examen worden getoetst, ter keuze van de school, in combinatie met de vaardigheden en benaderingswijzen uit domein A.

Het schoolexamen bestaat uit een examendossier met de volgende onderdelen:

a toetsen met gesloten en/of open vragen

- Het beantwoorden van vragen over maatschappelijke vraagstukken.

Het werk wordt beoordeeld aan de hand van een correctievoorschrift waarin mogelijke antwoorden en een puntenverdeling opgenomen zijn.

b praktische opdrachten

- Het uitvoeren van een aantal beperkte onderzoeksopdrachten over een maatschappelijk vraagstuk.

De kandidaat voert een aantal van de volgende typen opdrachten uit:

- het verkennen, aanpakken en oplossen van een maatschappelijk vraagstuk;
  - het verrichten van een literatuurstudie;
  - het uitvoeren van een opdracht waarbij informatie- en communicatietechnologie (ICT) functioneel moet worden gebruikt;
  - een andersoortige opdracht.
- De presentatie van het verrichte werk vindt op één van de volgende wijzen plaats:
    - een geschreven verslag (onderzoeksverslag, verhalend verslag, recensie, verslag van een enquête of weergave van een interview);
    - een essay of artikel (uiteenzetting, beschouwing of betoog);
    - een mondelinge voordracht (uiteenzetting, beschouwing of betoog, forumdiscussie);
    - een reeks stellingen met onderbouwing;
    - een posterpresentatie met toelichting;
    - een presentatie met gebruik van media (audio, video, ICT).

Voor de beoordeling van de praktische opdrachten wordt gebruik gemaakt van beoordelingscriteria die vooraf aan de kandidaat bekend gemaakt zijn.

Bij praktische opdrachten wordt, voor zover relevant, het doorlopen proces door de kandidaat gedocumenteerd (onderwerpskeuze, vraagstelling, verrichte werkzaamheden, geraadpleegde hulpbronnen en dergelijke). Dit wordt in de beoordeling betrokken.

c handelingsdeel

Het uitvoeren van opdrachten waarbij oriëntatie op vervolgopleidingen en beroepsperspectieven centraal staan:

- het deelnemen aan excursies waaraan aspecten van het vak maatschappijleer zijn verbonden;
- het informeren naar toekomstperspectieven bij vervolgopleidingen en beroepen waar maatschappijleer een rol speelt.

De uitvoering van het handelingsdeel blijkt uit een notitie van de kandidaat waarin aandacht besteed is aan de voorbereiding op en de ervaring met de opdracht en waarin op de uitvoering van de opdracht gereflecteerd wordt.

Voor de activiteiten in dit onderdeel worden geen cijfers toegekend. De examinator stelt aan de hand van de notitie vast of een activiteit naar behoren uitgevoerd is. De notitie maakt deel uit van het examendossier.

informatie en communicatie technologie (ICT)

De kandidaat kan bij de examinering gebruik maken van de volgende toepassingen van ICT:

- raadplegen van (hyper)teksten, gegevens, beeld en geluid in (multimediale) bestanden, gegevensbanken en informatiesystemen met behulp van een computer(netwerk);
- geautomatiseerde zoeksystemen in bibliotheek en mediatheek;
- telecommunicatie, zoals e-mail, discussie- en nieuwsgroepen;
- tekstverwerking;
- rekenmachine of grafische rekenmachine;
- wiskundige bewerkingen;
- spreadsheets, modellen en simulaties;
- verwerking en beheer van gegevens in gegevensbanken en informatiesystemen;
- maken van (multimediale) presentaties.

Het gebruik van ICT-toepassingen bij de toetsing is optioneel op die onderdelen waar de school (nog) niet beschikt over voldoende en adequate apparatuur en programmatuur.

weging

Onderdeel a bepaalt voor 40% het cijfer van het schoolexamen, onderdeel b voor 60%. Voor kandidaten die het eindexamen afsluiten vóór 1 januari 2003 bepaalt onderdeel a voor 60% het cijfer van het schoolexamen, onderdeel b voor 40%. Onderdeel c draagt niet bij aan het cijfer.

2 Examenstof

2.1 Eindtermen: vaardigheden

Domein A: Vaardigheden en benaderingswijzen

Subdomein: Informatievaardigheden

De kandidaat kan

- 1 met betrekking tot een concreet maatschappelijk vraagstuk verschillende typen vragen herkennen en zelfstandig vragen formuleren.
Daarbij kan hij
  - onderscheid maken tussen
    - beschrijvende vragen;
    - verklarende vragen;
    - evaluatieve vragen;
  - onderscheid maken tussen een vraagstelling en een hypothese.
- 2 uit bronnenmateriaal over een concreet maatschappelijk vraagstuk en op basis van gegeven of zelf geformuleerde vragen bruikbare gegevens selecteren.
Daarbij kan hij
  - zijn informatiebehoefte vaststellen;
  - beschikbare informatiebronnen inventariseren, waaronder vakliteratuur, massamedia en (multimediale)bestanden; gegevensbanken en informatiesystemen;
  - relevante informatiebronnen selecteren;
  - uit beschikbare informatiebronnen bruikbare gegevens selecteren, met behulp van ICT;
  - aanvullende informatie verzamelen door middel van interview en enquête.
- 3 (verworven) informatie over een concreet maatschappelijk vraagstuk vanuit gegeven of zelf geformuleerde vragen mede met behulp van ICT verwerken en daaruit beredeneerde conclusies trekken.

Daarbij kan hij

- de betrouwbaarheid en validiteit van informatie vaststellen door na te gaan waar deze vandaan komt, op welke wijze zij is verzameld en hoe zij is weergegeven;
- de representativiteit van informatie vaststellen door meerdere bronnen met elkaar te vergelijken;
- feiten onderscheiden van meningen, van vooroordelen en van stereotypen;
- aan de hand van de begrippen selectieve perceptie en referentiekader beargumenteren welke factoren een objectieve weergave van de sociale en politieke werkelijkheid in de weg kunnen staan;
- maatstaven aanleggen voor het zo objectief mogelijk omgaan met informatie;
- elementaire statistische informatie interpreteren;
- herkennen dat onderzoeksresultaten een beeld van de werkelijkheid geven dat mede bepaald wordt door de gehanteerde vraagstelling en de vertaling daarvan in een onderzoeksinstrument;
- met betrekking tot een concreet maatschappelijk vraagstuk een beargumenteerd standpunt formuleren en dit standpunt relateren aan:
  - zelfstandig verworven en verwerkte informatie;
  - fundamentele waarden en normen, zoals weergegeven in de Grondwet en internationale verdragen;
  - de uitgangspunten van de belangrijkste politieke stromingen in ons land;
  - mogelijke sociale en politieke consequenties van het standpunt.

4 de resultaten van een leeractiviteit overdragen naar anderen.

Daarbij kan hij

- een geschikt medium kiezen;
- rekening houden met doel, doelgroep en randvoorwaarden;
- een gestructureerde, zakelijke tekst schrijven als basis voor een schriftelijke, mondelinge of audiovisuele presentatie;
- daarbij gebruik maken van de mogelijkheden van ICT.

- 5 bij raadplegen, verwerken en presenteren van informatie gebruik maken van toepassingen van ICT.

Subdomein: Onderzoeksvaardigheden

De kandidaat kan

- 6 een eenvoudig sociaal-wetenschappelijk onderzoek opzetten en uitvoeren over een concreet maatschappelijk vraagstuk.

Daarbij kan hij de benaderingswijzen van maatschappijleer toepassen, alsmede

- in de fase van voorbereiding
  - een probleemstelling of hypothese formuleren;
    - de probleemstelling of hypothese uitwerken in relevante deelvragen;
    - uitgaande van de probleemstelling of hypothese relevante bronnen verzamelen;
    - een afgewogen activiteiten- en tijdsplanning opstellen.
- in de fase van uitvoering
  - de relevantie, validiteit en representativiteit van informatie vaststellen met het oog op de probleemstelling of hypothese;
  - informatie met het oog op de probleemstelling of hypothese per deelvraag ordenen en beschrijven;
  - op basis van de informatie uit de deelvragen een beredeneerde conclusie ten aanzien van de probleemstelling of hypothese formuleren;
  - de gemaakte activiteiten- en tijdsplanning volgen.
- in de fase van afsluiting en evaluatie:
  - de onderzoeksresultaten op samenhangende wijze presenteren en verdedigen;
  - het verloop en de resultaten van het onderzoek beoordelen, mede in relatie met de gemaakte activiteiten- en tijdsplanning.

Subdomein: Benaderingswijzen

De kandidaat kan

- 7 concrete maatschappelijke vraagstukken en ontwikkelingen analyseren en daarbij gebruik maken van de benaderingswijzen van maatschappijleer.

Daarbij kan hij

- de politiek-juridische benaderingswijze toepassen:
  - een korte beschrijving geven van aard, omvang en ontstaansgeschiedenis en uitleggen waarom het vraagstuk een sociaal en politiek probleem is;
  - beschrijven welk beleid c.q. welke regelgeving door de overheid is ontwikkeld;
  - in het overheidsbeleid politiek-ideologische visies en belangen herkennen;
  - groeperingen herkennen die erbij betrokken zijn;
  - van betrokken groeperingen aangeven welke mogelijkheden zij hebben om het beleid te beïnvloeden en herkennen welke mogelijkheden zij daadwerkelijk benutten.
- de sociaal-economische benaderingswijze toepassen:
  - van de betrokken groeperingen aangeven welke belangen zij hebben, c.q. nastreven;
  - herkennen in hoeverre de nagestreefde belangen en ideologische oriëntaties samenhangen met de sociale en economische posities van de betrokken groeperingen;
- de sociaal-culturele benaderingswijze toepassen:
  - van de betrokken groeperingen aangeven welke opvattingen zij hebben over de aard, de oorzaken en het gewenste beleid;
  - in de opvattingen van betrokken groeperingen normatieve uitgangspunten herkennen en deze in verband brengen met ideologische en levens-beschouwelijke oriëntaties.
- de veranderings- en vergelijkende benaderingswijze toepassen:
  - veranderingen aangeven in overheidsbeleid en in opvattingen van betrokken groeperingen en deze aspecten vergelijken met die in andere samenlevingen.

Subdomein: Oriëntatie op studie en beroep

- 8 De kandidaat heeft informatie ingewonnen over vervolgoopleidingen waarin het vak maatschappijleer een rol speelt.
 9 De kandidaat is nagegaan in hoeverre hij een studiehouding, belangstelling en vaardigheden bezit die wenselijk dan wel noodzakelijk worden geacht voor vervolgoopleidingen.

2.2 Eindtermen: vakinhoud

Domein B: Politieke besluitvorming

Subdomein: Politieke structuren

De kandidaat kan

- 1 concrete maatschappelijke vraagstukken en ontwikkelingen analyseren en daarbij een relatie leggen met het Nederlandse politieke systeem.

Daarbij kan hij

- de betekenis omschrijven van enkele politieke basisbegrippen. Dit houdt in:
  - beschrijven welke betekenissen de begrippen politiek en beleid hebben;
  - beschrijven wat onder de begrippen staat en overheid wordt verstaan;
  - de begrippen (politieke) macht en gezag uitleggen en de bronnen noemen waaraan macht en gezag ontleend worden;
  - de hoofdtaken van de overheid in de Nederlandse samenleving herkennen.
- de structuur van het Nederlandse stelsel van politieke besluitvorming typeren:
  - uitleggen dat Nederland een constitutionele monarchie met een parlementair stelsel is;
  - uitleggen dat Nederland een parlementaire democratie is;
  - uitleggen dat Nederland een rechtsstaat is.

- 2 de houding van burgers ten opzichte van 'de politiek' in Nederland typeren en verklaren.

Daarbij kan hij

- een aantal redenen noemen waarom het wenselijk is dat mensen participeren in politiek.

Subdomein: Actoren in het proces van politieke besluitvorming

De kandidaat kan

- 3 ten aanzien van concrete maatschappelijke vraagstukken en ontwikkelingen uitleggen op welke wijze betrokkenen beleids- en besluitvormingsprocessen kunnen beïnvloeden en herkennen waar en hoe dat gebeurt.
- Daarbij kan hij
- het proces van politieke besluitvorming beschrijven en analyseren volgens de benadering van het systeemmodel en de barrière-benadering;
  - het politieke besluitvormingsproces typeren aan de hand van de begrippen politiek systeem, omgeving, invoer, omzetting, uitvoer en terugkoppeling;
  - met behulp van (concrete) voorbeelden een globale omschrijving geven van de omgeving van het Nederlandse politieke systeem en uitleggen dat deze 'omgevingsfactoren' van invloed kunnen zijn op de politieke besluitvorming;
  - aan de hand van (concrete) voorbeelden de invoer (input) van het Nederlandse politieke systeem omschrijven;
  - uitleggen hoe binnen het politieke systeem eisen omgezet worden in beleid;
  - aan de hand van (concrete) voorbeelden de uitvoer (output) van het politieke systeem omschrijven;
  - aan de hand van (concrete) voorbeelden uitleggen dat de resultaten van politieke besluitvorming reacties op kunnen roepen in de samenleving in de vorm van nieuwe eisen/wensen of (het onthouden van) steun, en dat politieke besluitvorming zo een doorgaand proces is;
  - uitleggen welke actoren (vooral) betrokken zijn bij politieke (besluitvormings) processen.
  - het proces van politieke besluitvorming indelen in fasen en voorbeelden geven van belangentegenstellingen die daarin een rol spelen (barrière-model);
  - de taken en middelen van regering en parlement omschrijven, alsmede hun onderling (machts)verhouding:
    - de taken beschrijven van regering en parlement;
    - uitleggen welke formele middelen het parlement (Eerste en Tweede Kamer) heeft om zijn medewetgevende en controlerende taak te vervullen;
    - uitleggen welke informele middelen parlementsleden en regering hebben om hun medewetgevende en controlerende taak te vervullen;
  - aan de hand van (concrete) voorbeelden uitleggen waarom in Nederland politieke besluitvorming vrijwel uitsluitend tot stand kan komen met coalities;
  - uitleggen wat de rol is van ambtenaren, politieke partijen en de massamedia in het proces van politieke besluitvorming:
    - uitleggen wat de invloed van ambtenaren is in het politieke proces;
    - aan de hand van (concrete) voorbeelden uitleggen welke functies politieke partijen in het besluitvormingsproces vervullen;
    - aan de hand van (concrete) voorbeelden uitleggen welke rol massamedia kunnen hebben in het proces van politieke besluitvorming;
  - knelpunten herkennen t.a.v. het functioneren van de politieke besluitvorming en van voorbeelden van mogelijke oplossingen de voor- en nadelen noemen;
  - aangeven welke groepen en instellingen in de maatschappij naast politieke partijen en politieke instituties een belangrijke rol spelen in het proces van politieke besluitvorming:
    - uitleggen wat pressiegroepen zijn;
    - verschillen aangeven tussen politieke partijen en pressiegroepen;
    - concrete voorbeelden noemen van pressiegroepen;
  - de mogelijkheden omschrijven die individuen en pressiegroepen hebben om de politieke besluitvorming te beïnvloeden:
    - in (concrete) voorbeelden verschillende vormen van politieke participatie herkennen;
    - aangeven welke vormen de politieke participatie van pressiegroepen aan kan nemen;
    - de in de Grondwet genoemde klassieke vrijheidsrechten in verband brengen met de politieke participatiemogelijkheden in pressiegroepen;
    - uitleggen wat wordt verstaan onder het begrip burgerlijke ongehoorzaamheid en hoe deze kan bijdragen aan het democratisch gehalte van de samenleving;
    - oorzaken noemen waarom er verschillen zijn in de mate waarin groepen in de samenleving invloed kunnen uitoefenen op de politieke besluitvorming;
    - uitleggen waardoor belangen- en pressiegroepen er in slagen de politieke besluitvorming in een concreet geval te beïnvloeden.
  - een beargumenteerd standpunt verwoorden over de politieke machtsverdeling in Nederland.

Subdomein: Politieke stromingen

De kandidaat kan

4 de belangrijkste politieke stromingen onderscheiden en herkennen.

Daarbij kan hij

- een omschrijving geven van het begrip ideologie;
- uitgangspunten van de belangrijkste politieke stromingen omschrijven;
- in een (actueel) voorbeeld belangrijke uitgangspunten van deze stromingen herkennen;
- standpunten van politieke partijen in Nederland in verband brengen met politieke stromingen;
- gegeven uitspraken herkennen als kenmerkend voor bepaalde politieke partijen;
- criteria onderscheiden volgens welke politieke partijen worden ingedeeld en standpunten van politieke partijen aan de hand hiervan typeren.

Domein C: Massamedia

Subdomein: Communicatie en massamedia

De kandidaat kan

5 concrete voorbeelden van communicatieprocessen analyseren en het ontstaan van communicatiestoornissen verklaren.

Daarbij kan hij

- de begrippen (massa)communicatie, massamedia en informatie omschrijven;
- kenmerken van massacommunicatie noemen en de betekenis noemen van massacommunicatie voor de publieke opinie;
- twee betekenissen van het begrip informatie onderscheiden:
  - nieuws (datgene wat 'wetenswaardig' is);
  - kennis (datgene wat iemand weet).
- verduidelijken, dat informatie in beide betekenissen een subjectief begrip blijft.

6 verschillende soorten massamedia in ons land onderscheiden en met elkaar vergelijken.

Daarbij kan hij

- een onderscheid maken tussen de pers en de omroep;
- onderscheid maken tussen verschillende soorten van gedrukte massamedia;
- aan de hand van een voorbeeld uitleggen wat verschillen zijn tussen landelijke en regionale dagbladen;
- verschillende landelijke dagbladen met elkaar vergelijken;
- voorbeelden noemen van opiniebladen en deze globaal met elkaar vergelijken;
- binnen de landelijke omroep verschillende categorieën aanbieders onderscheiden;
- de verschillende omroepen/commerciële zenders in ons land met elkaar vergelijken.

7 uitleggen welke functies de massamedia hebben voor mensen en de samenleving.

Daarbij kan hij

- de functies van media voor het publiek herkennen in kranten en/of radio- en televisieprogramma's;
- uitleggen welke functies massamedia vervullen voor de samenleving: te weten voor de democratische besluitvorming, de cultuuroverdracht/socialisatie en de vrije- tijdsbesteding;
- aan de hand van de functies van massamedia uitleggen wat de betekenis is van vrijheid van informatie in de Nederlandse parlementaire democratie;
- kanttekeningen plaatsen bij de invloed en het functioneren van massamedia in onze samenleving.

Subdomein: Massamedia en technologische ontwikkelingen

De kandidaat kan

8 analyseren welke relatie er bestaat tussen technologische ontwikkelingen en ontwikkelingen van de massamedia.

Daarbij kan hij

- voorbeelden noemen waaruit blijkt, dat er een verband bestaat tussen technologische vooruitgang en/of economische groei enerzijds en de ontwikkeling van (nieuwe) massamedia anderzijds;
- aangeven dat nieuwe vormen van dienstverlening op het terrein van de massacommunicatie zijn ontstaan ten gevolge van recente technologische ontwikkelingen;
  - sociale en politieke consequenties van technologische ontwikkelingen herkennen en commentariëren;
  - aangeven welke groeperingen belangen (kunnen) hebben bij de technologische ontwikkelingen;
  - kenmerken noemen van het begrip informatiemaatschappij;

- (mogelijke) gevolgen noemen van de informatiemaatschappij.

Subdomein: Massamedia en de overheid

De kandidaat kan

9 uitleggen op welke wijze de overheid in ons land betrokken is met de massamedia.

Daarbij kan hij

- aangeven dat in het Nederlandse staatsrecht het recht op vrijheid van meningsuiting is gewaarborgd;
- de uitgangspunten van het mediabeleid - democratie, uitingsvrijheid en pluriformiteit - herkennen in discussies over ontwikkelingen in de media en in het beleid;
- een aantal voor- en nadelen noemen van overheidsbemoeienis met de massamedia;
- opvattingen over de rol van de overheid op dit terrein relateren aan de belangrijkste politieke stromingen in ons land.

10 uitleggen binnen welke wettelijke kaders de omroep in ons land functioneert.

Daarbij kan hij

- uitleggen op welke wijze de uitgangspunten van de overheid hun weerslag hebben gevonden in de mediawetgeving;
- in grote lijnen beschrijven hoe het omroepbestel is georganiseerd;
- aan de hand van wettelijke regels uitleggen wat de bedoeling is van het publieke omroepbestel.

11 actuele voorstellen over de inrichting van het Nederlandse omroepbestel beschrijven.

12 de rol van de overheid op het terrein van de pers beschrijven.

Daarbij kan hij

- een aantal voor- en nadelen noemen met betrekking tot steun van de overheid aan noodlijdende kranten.

Subdomein: Massamedia en commercie

De kandidaat kan

13 uitleggen in welk opzicht economische overwegingen, belangen en ontwikkelingen een rol spelen in het functioneren van de media en in het media-aanbod.

Daarbij kan hij

- uitleggen wat wordt bedoeld met de marktgerichtheid van massamedia;
- uitleggen op welke manier dagbladen aan hun financiële middelen komen;
- verklaringen geven voor persconcentratie en monopolievorming in de pers;
- gevolgen voor het informatie-aanbod noemen van persconcentratie en monopolievorming;
- concrete voorbeelden noemen, waaruit blijkt dat concerns op de tijdschriften- en dagbladmarkt economisch handelen;
- aan de hand van concrete voorbeelden uitleggen welke (gezamenlijke en tegengestelde) belangen er (kunnen) bestaan bij de redactie en directie van een krant;
- de betekenis van een redactiestatuut aangeven;
- uitleggen op welke manier publieke omroepen en commerciële zenders aan hun financiële middelen komen;
- aan de hand van een concreet voorbeeld de marktgerichtheid van omroepen duidelijk maken;
- aangeven op welke wijze omroepen en commerciële zenders rekening houden met de resultaten van het luister- en kijkonderzoek.

14 uitleggen welke relatie er bestaat tussen commercie en (audio-visuele) massamedia.

Daarbij kan hij

- uitleggen wat met het begrip vervlakking\vertrossing wordt bedoeld;
- voor- en nadelen noemen m.b.t. de invloed van commercie en bedrijfsleven op radio en televisie;
- uitleggen in hoeverre de economische ongelijkheid tussen westerse landen en de Derde Wereld zich manifesteert op het gebied van informatie en massacommunicatie.

Subdomein: Massamedia en cultuur

De kandidaat kan

15 aan de hand van concrete voorbeelden uitleggen welke rol media vervullen in het socialisatieproces dat wil zeggen de overdracht van waarden, normen, cultuur, vooroordelen en stereotypen.

Daarbij kan hij

- verschillende aspecten van het begrip cultuur onderscheiden;

- omschrijven wat onder waarden en normen wordt verstaan en in aangeboden materiaal waarden herkennen die het gedrag van mensen mede bepalen;
  - vooroordelen en stereotypen herkennen in het media-aanbod en de gevolgen daarvan aangeven;
  - omschrijven wat wordt verstaan onder 'dominante cultuur' en 'subcultuur';
  - uitleggen dat cultuur niet 'aangeboren' is, maar in een proces van socialisatie wordt aangeleerd en eigen gemaakt;
  - door het geven van voorbeelden de functies van cultuur in een samenleving verduidelijken.
- 16 het belang en de functies van cultuur in de samenleving met voorbeelden verduidelijken.
Daarbij kan hij
- verschillende aspecten van het begrip cultuur onderscheiden;
  - omschrijven wat onder waarden en normen wordt verstaan en in aangeboden materiaal waarden herkennen;
  - uitleggen dat cultuur niet 'aangeboren' is, maar in een proces van socialisatie wordt aangeleerd en eigen gemaakt;
  - door het geven van voorbeelden de functies van cultuur in een samenleving verduidelijken.
- 17 aan de hand van concrete voorbeelden uitleggen welke rol media vervullen in het socialisatieproces dat wil zeggen de overdracht van waarden, normen, cultuur, vooroordelen en stereotypen.
Daarbij kan hij
- verschillende aspecten van het begrip cultuur onderscheiden;
  - omschrijven wat onder waarden en normen wordt verstaan en in aangeboden materiaal waarden herkennen die het gedrag van mensen mede bepalen;
  - vooroordelen en stereotypen herkennen in het media-aanbod en de gevolgen daarvan aangeven;
  - onderscheid maken tussen het begrip 'dominante cultuur' en het begrip 'subcultuur';
  - uitleggen dat cultuur niet 'aangeboren' is, maar in een proces van socialisatie wordt aangeleerd en eigen gemaakt;
- 18 aan de hand van concrete voorbeelden uitleggen welke rol de media vervullen in de beeldvorming over de werkelijkheid.
Daarbij kan hij
- de begrippen selectieve perceptie, referentiekader, waarden en normen toepassen in relatie tot de vraag hoe nieuws en andere mediaboodschappen tot stand komen;
  - uitleggen dat het dagelijks nieuws het resultaat is van een selectieproces, waarbij verschillende bronnen en functionarissen een rol spelen;
  - aangeven welke 'criteria' een rol spelen bij de selectie van nieuws;
  - concrete voorbeelden geven of herkennen van bewuste of onbewuste 'kleuring' van nieuwsvoorziening;
  - de betrouwbaarheid en validiteit van nieuws/informatie vaststellen door na te gaan waar deze vandaan komt, op welke wijze zij is verzameld en hoe zij is weergegeven;
  - de representativiteit van informatie vaststellen door meerdere bronnen met elkaar te vergelijken;
  - kanttekeningen plaatsen bij de vraag of objectieve informatie mogelijk is.
- 19 enkele visies op de invloed of macht van de media omschrijven en kanttekeningen bij deze visies maken.
Daarbij kan hij
- de begrippen selectieve perceptie, referentiekader, waarden en normen toepassen m.b.t. de vraag naar de invloed van mediaboodschappen op ons denken en handelen;
  - een aantal visies onderscheiden m.b.t. de invloed van massamedia en deze visies toepassen op een aangeboden probleemstelling;
  - uitleggen hoe massamedia een rol spelen in het meningsvormingsproces: media bepalen onze gespreksagenda en media bepalen op welke wijze wij in aanraking komen met gebeurtenissen en opvattingen.
- 20 de op Nederland gerichte omroeporganisaties/zenders met elkaar vergelijken.
Daarbij kan hij
- het verschil uitleggen tussen publieke omroepen en commerciële omroepen;
  - de verschillende omroepen/zendgemachtigden/zenders in ons land typeren;
  - de identiteit of formule van omroeporganisaties/zenders herkennen in voorbeelden van programma's of bronmateriaal;
  - het begrip pluriformiteit van de media toepassen.
- 21 verschillende landelijke kranten met elkaar vergelijken aan de hand van hun identiteit (w.o. politieke/levensbeschouwelijke visie).
Daarbij kan hij
- verschillen tussen landelijke dagbladen herkennen, te weten identiteit/'kleur', de formule van de krant, doelgroep, 'links-rechts', politieke/levensbeschouwelijke stromingen.

22 de invloed beschrijven van sociaal-culturele ontwikkelingen in de samenleving op de inhoud en de organisatie van de media.

Daarbij kan hij

- uiteenzetten wat de betekenis van verzuiling en ontzuiling is voor de media.

Keuzedomein D: Multiculturele samenleving

Subdomein: Multiculturele samenleving

De kandidaat kan

23 een beschrijving geven van de Nederlandse samenleving als een multiculturele/multi-etnische samenleving.

Daarbij kan hij

- omschrijven wat onder het begrip multiculturele samenleving wordt verstaan;
- aan de hand van voorbeelden omschrijven op welke wijze etnische groepen in Nederland zich van elkaar onderscheiden;
- uitleggen dat de samenleving door de aanwezigheid van verschillende etnische groepen te maken krijgt met (nieuwe) maatschappelijke vraagstukken.

24 de aanwezigheid in Nederland van de grootste allochtone etnische groepen verklaren.

Daarbij kan hij

- aangeven om welke redenen (oorzaken en motieven) mensen migreren en waarom de migratie de laatste decennia is toegenomen;
- voor de belangrijkste allochtone etnische groepen in Nederland de oorzaken en motieven voor hun komst beschrijven;
- voor de grootste groepen aangeven om welke redenen zij naar Nederland geëmigreerd zijn en wat hun globale omvang is;
- uitleggen welke factoren van invloed zijn op de groei van etnische groepen.

25 het verschijnsel migratie uit en naar Nederland in historisch perspectief plaatsen.

Subdomein: Overheidsbeleid

De kandidaat kan

26 uitleggen dat beleid ten aanzien van etnische minderheden en vreemdelingen/asielzoekers stoelt op de Grondwet, de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens en internationale verdragen.

27 de uitgangspunten en hoofdlijnen van het vreemdelingenbeleid verwoorden.

Daarbij kan hij

- de hoofdlijnen van het vreemdelingenbeleid beschrijven;
- de procedure en de mogelijke uitkomsten van een asiel-aanvraag beschrijven;
- uitleggen waarom het vreemdelingenbeleid zich in de loop van de tijd heeft gewijzigd;
- argumenten becommentariëren van voor- en tegenstanders van een restrictief vreemdelingenbeleid;
- argumenten bij opmerkelijke verschillen tussen standpunten van politieke partijen m.b.t. het vreemdelingenbeleid verwoorden en een eigen standpunt beargumenteren.

28 de hoofdlijnen van het minderhedenbeleid beschrijven.

Daarbij kan hij

- het minderhedenbeleid tot en met de jaren '90 schetsen en de oorzaken van veranderingen daarin beschrijven;
- voorbeelden geven van (mogelijke) maatregelen die de kansen van etnische minderheden op sociale mobiliteit en op een verbetering van hun maatschappelijke positie kunnen bevorderen, met name voor de arbeidsmarkt, het onderwijs en de woningmarkt.

29 standpunten van politieke partijen m.b.t. het minderhedenbeleid vergelijken en becommentariëren.

Subdomein: Maatschappelijke positie

De kandidaat kan

30 verschillende visies onderscheiden die een verklaring geven voor de maatschappelijke positie van etnische minderheden, voor wat betreft arbeid en inkomen, onderwijs en huisvesting.

Daarbij kan hij

- verschillende verklaringen geven voor de sociale stratificatie van een samenleving;
- de groepen in de verschillende maatschappelijke lagen typeren op basis van sociaal-economische kenmerken;
- uitleggen welke gevolgen de maatschappelijke positie van mensen heeft voor hun bestaan.

31 uitleggen in hoeverre de Nederlandse samenleving een open karakter heeft en daarmee stijgings- en dalingskansen geeft op de maatschappelijke ladder.

Daarbij kan hij

- omschrijven wat onder sociale mobiliteit kan worden verstaan;
- de huidige Nederlandse samenleving vergelijken met meer gesloten samenlevingen waarin minder kansen zijn op sociale mobiliteit.

32 een verklaring geven voor de veelal lage maatschappelijke positie van etnische minderheden, voor wat betreft arbeid en inkomen, onderwijs en huisvesting.

Daarbij kan hij

- voor factoren die de maatschappelijke positie bepalen van etnische minderheden het onderscheid maken van positietoewijzing en positievererving en daar voorbeelden van geven;
- de achterstandpositie van etnische minderheden op de arbeidsmarkt verklaren;
- de gevolgen van werkloosheid voor etnische groepen omschrijven;
- de (achterstands)positie van etnische minderheden in de woonsituatie schetsen en verklaren;
- de positie van etnische minderheden in het onderwijs schetsen en verklaren.

Subdomein: Cultuur en discriminatie

De kandidaat kan

33 het belang en de functies van cultuur in de samenleving met voorbeelden verduidelijken.

Daarbij kan hij

- verschillende aspecten van het begrip cultuur onderscheiden;
- omschrijven wat onder waarden en normen wordt verstaan en in aangeboden materiaal waarden herkennen die het gedrag van mensen mede bepalen;
- omschrijven wat wordt verstaan onder 'dominante cultuur' en 'subcultuur';
- uitleggen dat cultuur niet 'aangeboren' is, maar in een proces van socialisatie wordt aangeleerd en eigen gemaakt.

34 met concrete voorbeelden verduidelijken dat de Nederlandse samenleving bestaat uit verschillende groepen met verschillende (sub)culturen.

Daarbij kan hij

- voorbeelden geven van verschillen binnen één (etnische) bevolkingsgroep;
- voorbeelden geven van verschillen tussen de (sub)culturen van etnische minderheden en de dominante cultuur.

35 de verhouding tussen allochtone groepen en autochtone groepen in Nederland schetsen.

Daarbij kan hij

- onderscheid maken tussen positievererving en positietoewijzing als het gaat om factoren die de culturele positie van etnische minderheden bepalen;
- uitleggen waarom mensen geneigd zijn zich af te zetten tegen leden van andere groepen;
- verklaringen geven voor (negatieve) stereotypering van andere groepen;
- uitleggen waarom stereotypen en vooroordelen kunnen leiden tot discriminatie/ racisme.

36 mogelijke oorzaken en gevolgen aangeven van discriminatie.

Daarbij kan hij

- het begrip discriminatie omschrijven en voorbeelden van discriminatie herkennen;
- enkele maatschappelijke en persoonlijke gevolgen van discriminatie noemen.

Keuzedomein E: Mens en werk

Subdomein: Politieke visies en verzorgingsstaat

De kandidaat kan

37 aangeven welke visies de belangrijkste politieke stromingen in Nederland hebben op sociaal- economische vraagstukken en op de rol die de overheid op sociaal-economisch terrein dient te spelen.

Daarbij kan hij

- kenmerken noemen van de visies van de politieke stromingen op de rol van de overheid op sociaal-economisch terrein en t.a.v. belangrijke sociaal-economische vraagstukken (met name werkgelegenheid);
- verwoorden wat er in de Grondwet over werkgelegenheid en in de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens over het recht op arbeid is opgenomen en verwoorden in welke zin deze beginselen een rol spelen in het overheidsbeleid.

- 38 de ontwikkeling van de verzorgingsstaat schetsen en verschillende visies hierop herkennen.
 Daarbij kan hij
- uitleggen wat wordt bedoeld met een verzorgingsstaat en in (concrete) voorbeelden kenmerken van de verzorgingsstaat herkennen;
    - uitleggen welke uitgangspunten van politieke stromingen geleid hebben tot de ontwikkeling van de verzorgingsstaat;
    - hoofdlijnen van de concrete discussie over de verzorgingsstaat aangeven en in (concrete) voorbeelden herkennen;
    - aangeven welke opvattingen politieke stromingen hebben over de verzorgingsstaat en deze opvattingen herkennen in (concrete) voorbeelden.
- 39 aangeven op welke verschillende manieren de overheid betrokken is bij het sociaal-economisch proces en deze herkennen in (concrete) voorbeelden.
 Daarbij kan hij
- aangeven op welke manieren de overheid actief kan zijn op belangrijke beleidsterreinen zoals werkgelegenheid, arbeidsomstandigheden, arbeidsvoorwaarden, sociale wetgeving, emancipatiebeleid;
  - uitleggen waarom juist de overheid bepaalde goederen en diensten produceert en dat de mate waarin de overheid dit doet ter discussie staat;
  - de omvang van de werkloosheid in Nederland globaal aangeven en soorten van werkloosheid herkennen;
  - de functies van de SER en de Stichting van de Arbeid omschrijven.

Subdomein: Arbeidsverhoudingen

De kandidaat kan

- 40 de economische verhoudingen in Nederland beschrijven met behulp van de begrippen 'vrije ondernemingsgewijze productie' en 'gemengde economie'.
- 41 maatschappelijke groeperingen noemen die betrokken zijn bij arbeid en aangeven wat hun belangen zijn, hoe ze zijn georganiseerd, en wat hun onderlinge verhoudingen zijn.
 Daarbij kan hij
- uitleggen hoe werknemers en werkgevers in ons land zijn georganiseerd en de belangrijkste van deze organisaties noemen;
  - in (concrete) voorbeelden belangen herkennen die gelden voor werknemers;
  - in (concrete) voorbeelden belangen herkennen die gelden voor werkgevers;
  - aangeven dat vakbonden op verschillende manieren belangen behartigen;
  - aangeven welke middelen werknemers- en werkgeversorganisaties hebben om voor hun belangen op te komen en deze herkennen in (concrete) voorbeelden;
  - omschrijven welke toetsingsnormen de rechter gebruikt als deze moet oordelen over het al dan niet geoorloofd zijn van een staking en deze normen herkennen in (concrete) voorbeelden;
  - in (concrete) voorbeelden factoren herkennen die van invloed zijn op de mate waarin werknemers- en werkgeversorganisaties erin slagen op te komen voor hun belangen, alsmede een gemotiveerd standpunt innemen over het optreden van deze organisaties;
  - een gemotiveerde mening geven over de (veranderende) betekenis van de vakbeweging in de samenleving;
  - voorbeelden geven van overleg op verschillende niveaus van werkgevers en werknemers;
  - uitleggen wat het verschil is tussen harmonie- en conflictdenken bij het overleg tussen werkgevers en werknemers;
  - uitleggen wat een ondernemingsraad is en welke bevoegdheden deze heeft.

Subdomein: Arbeidsverdeling

De kandidaat kan

42 uitleggen welke gevolgen arbeids(ver)deling kan hebben voor een samenleving.

Daarbij kan hij

- aan de hand van (concrete) voorbeelden uitleggen wat wordt bedoeld met technische en maatschappelijke arbeids(ver)deling;
- uitleggen dat arbeids(ver)deling gevolgen heeft voor de sociale structuur;
- de relatief slechte positie verklaren van bepaalde groepen op de arbeidsmarkt;
- voorbeelden geven van maatregelen, die zijn bedoeld voor het verbeteren van de positie van bepaalde groepen op de arbeidsmarkt.

43 enkele sociale verschijnselen herkennen en omschrijven die samenhangen met een voortschrijdende arbeidsverdeling.

Daarbij kan hij onder meer de volgende verschijnselen herkennen en omschrijven: individualisering van de samenleving, flexibilisering van de arbeid, fragmentering van sociale rollen.

44 ten aanzien van een concreet maatschappelijk vraagstuk verschillende belangen van betrokken groepen en individuen onderscheiden en uitleggen hoe deze belangen samenhangen met hun maatschappelijke positie.

Daarbij kan hij

- van de betrokken groepen aangeven welke belangen zij hebben c.q. nastreven;
- de maatschappelijke ongelijkheid in de Nederlandse samenleving en de gevolgen daarvan verklaren. Dit houdt in:
  - verschillende verklaringen geven voor sociale stratificatie in een samenleving;
  - de groepen in de verschillende maatschappelijke lagen typeren op basis van sociaal- economische kenmerken.
- uitleggen welke gevolgen de maatschappelijke positie van mensen heeft voor hun bestaan;
- uitleggen in hoeverre de Nederlandse samenleving een open karakter heeft en daarmee stijgings- en dalingskansen geeft op de maatschappelijke ladder. Dit houdt in:
  - omschrijven wat onder sociale mobiliteit kan worden verstaan;
  - de huidige Nederlandse samenleving vergelijken met meer gesloten samenlevingen waarin minder kansen zijn op sociale mobiliteit.

Subdomein: Arbeid en informatisering

De kandidaat kan

45 de invloed van informatisering op arbeid en samenleving beschrijven.

Daarbij kan hij

- omschrijven wat wordt bedoeld met de informatisering van arbeid en daarvan voorbeelden geven voor de verschillende beroepssectoren;
- uitleggen dat de introductie van informatietechnologie in de samenleving sociale en maatschappelijke vraagstukken oproept;
- van verschillende (informatie)technologische innovaties aangeven wat de (mogelijke) consequenties hiervan zijn voor de werkgelegenheid;
- (mogelijke) consequenties beschrijven van de introductie van informatietechnologie op arbeidsomstandigheden/kwaliteit van het werk;
- uitleggen dat informatietechnologie mogelijkheden biedt voor een andere arbeidsoriëntatie;
- uitleggen dat de introductie van informatietechnologie mogelijkheden biedt voor een andere arbeidsorganisatie.

Subdomein: Betekenis en waardering van werk

De kandidaat kan

46 uitleggen wat de betekenis is van werk voor mens en samenleving.

Daarbij kan hij

- het begrip arbeid omschrijven;
- aan de hand van (concrete) voorbeelden uitleggen wat wordt bedoeld met de materiële en immateriële functies die arbeid voor individuele mensen kan hebben;
- factoren benoemen die van invloed zijn op de mate waarin werk maatschappelijk gewaardeerd wordt;

- factoren noemen die van invloed zijn op de wijze waarop men de kwaliteit van werk ervaart.
- 47 in (concrete) voorbeelden verschillen in het denken over arbeid en het arbeidsethos herkennen en daarbij de discussie over een basisinkomen betrekken.
- 48 de discussie rondom een basisinkomen in verband brengen met verschillende opvattingen over de betekenis van werk voor mens en samenleving.

Keuzedomein F: Criminaliteit en rechtsstaat

Subdomein: Criminaliteit en samenleving

De kandidaat kan

- 49 beschrijven wat regels en normen zijn en wat de meer specifieke betekenis is van rechtsregels voor de samenleving. Daarbij kan hij
- een onderscheid maken tussen rechtsregels en andere regels/normen en deze in voorbeelden herkennen;
  - uitleggen wat de betekenis van rechtsregels en normen is voor het samenleven van mensen en aan de hand van concrete voorbeelden aangeven dat recht en rechtspraak voortdurend in beweging zijn.
- 50 de toename van criminaliteit en de verschillende vormen van misdaadbestrijding in verband brengen met maatschappelijke ontwikkelingen.
- 51 verschillende visies omschrijven op het verband tussen het verschijnsel criminaliteit en maatschappelijke ongelijkheid.
- 52 verklarende factoren geven voor de mate waarin maatschappelijke groepen in de samenleving zich onderscheiden in criminaliteit.
- 53 aan de hand van voorbeelden uitleggen waardoor politie, openbaar ministerie en rechter selectief kunnen optreden tegen burgers en verdachten.
- 54 aan de hand van voorbeelden uitleggen welke gevolgen criminaliteit heeft voor burger en samenleving.
- 55 beschrijven op welke wijze burgers, bedrijven en maatschappelijke groepen of instellingen zijn betrokken bij het verschijnsel criminaliteit. Daarbij kan hij
- over de manieren waarop burgers en bedrijven proberen criminaliteit te voorkomen een gemotiveerd standpunt innemen;
  - van verschillende maatschappelijke organisaties die betrokken zijn bij criminaliteit en strafrechtspraak de doelen en achterban noemen.
- 56 op basis van gegeven materiaal een beschrijving geven van de aard en de omvang van het verschijnsel criminaliteit en daarmee samenhangende vraagstukken. Daarbij kan hij
- uitleggen wat onder criminaliteit wordt verstaan;
  - aantonen dat (diverse vormen van) criminaliteit als een sociaal en politiek probleem wordt (worden) beschouwd;
  - uitleggen op welke manieren een beeld van de omvang van de criminaliteit kan worden verkregen en kanttekeningen plaatsen bij de verschillende statistieken en onderzoeksmethodes.
- 57 uitleggen dat beeldvorming van criminaliteit en criminelen niet altijd in overeenstemming is met de werkelijkheid.

Subdomein: De rechtsstaat

De kandidaat kan

- 58 strafbaarstelling en aanpak van criminaliteit door de staat in verband brengen met de uitgangspunten van de rechtsstaat. Daarbij kan hij
- de beginselen van de rechtsstaat omschrijven;
  - aan de hand van het principe van de machtenscheiding - trias politica- omschrijven op welke manier de staat is betrokken bij het voorkomen en bestrijden van criminaliteit;
  - de beginselen van de rechtsstaat in verband brengen met de bepalingen in het Nederlandse straf- en strafprocesrecht en deze beginselen en bepalingen herkennen in gegeven materiaal.
- 59 aangeven op welke wijze de politie, het Openbaar Ministerie en de rechterlijke macht betrokken zijn bij het voorkomen en bestrijden van criminaliteit en aan de hand van de principes van de rechtsstaat uitleggen welke dilemma's kunnen ontstaan bij de uitvoering van hun taken.

Daarbij kan hij

- de drie hoofdtaken van de politie noemen;
- uitleggen waarom bevoegdheden van de politie bij de opsporing van strafbare feiten beperkt zijn en uitleggen welk dilemma daarbij kan ontstaan;
- taken en werkwijze van het Openbaar Ministerie omschrijven en in (concrete) voorbeelden herkennen en uitleggen welke overwegingen een rol spelen bij het wel of niet vervolgen van strafbare feiten;
- uitleggen op welke wijze (de organisatie van) de strafrechtspraak is geregeld.

60 een strafproces analyseren en de principes van het Wetboek van Strafrecht c.q. de rechtsstaat herkennen.

Daarbij kan hij

- aan de hand van voorbeelden de functies en de onderlinge relatie van de verschillende actoren bij een strafproces herkennen en uitleggen op welke wijze de organisatie van het strafproces het recht van burgers op een eerlijk proces en een rechtvaardig oordeel bevordert;
- in voorbeelden van opsporing en vervolging van strafbare feiten de rechten van een verdachte herkennen en uitleggen tot welk dilemma in de opsporing deze rechten kan leiden;
- aan de hand van voorbeelden uitleggen hoe de positie van slachtoffers (binnen het strafrecht) is geregeld;
- voorbeelden geven en herkennen van de taken en werkwijze van de reclassering.

Subdomein: Overheidsbeleid

De kandidaat kan

61 de voor- en nadelen noemen van verschillende soorten beleid en beleidsmaatregelen en deze in verband brengen met de uitgangspunten van de rechtsstaat.

Daarbij kan hij

- bij de verschillende vormen van criminaliteit aangeven welke soorten beleid(smaatregelen) de overheid kan hanteren voor de bestrijding daarvan;
- een onderscheid maken tussen repressief en preventief beleid bij het bestrijden van verschillende vormen van criminaliteit;
- voor een gegeven voorbeeld van criminaliteit uitleggen welke mogelijke preventieve maatregelen genomen kunnen worden door de overheid, maatschappelijke organisaties en de individuele burger.

62 (typerende) standpunten van politieke partijen over criminaliteitsbestrijding onderscheiden en in verband brengen met de ideologische stromingen, waartoe deze partijen behoren.

Subdomein: Functies van straffen

De kandidaat kan

63 aan de hand van gegeven materiaal een visie geven over de zin en de mogelijke effecten van (bepaalde) straffen.

Daarbij kan hij

- kenmerken van de verschillende soorten straffen en de voor- en nadelen ervan noemen;
- in voorbeelden uitleggen of er sprake is van strafbaarheid van gedrag;
- verschillende doelen/functies van straffen onderscheiden en globaal beschrijven welke veranderingen in de functies van straffen zich in de loop van de tijden hebben voorgedaan.

Subdomein: Oorzaken criminaliteit

De kandidaat kan

64 verschillende theorieën/visies toepassen bij het geven van verklaringen over het ontstaan of de toename van een gegeven vorm van criminaliteit.

Daarbij kan hij

- verschillende theorieën/visies voor de verklaring van criminaliteit omschrijven en deze aan de hand van voorbeelden toelichten.

Keuzedomein G: Milieu en beleid

Subdomein: Milieu als maatschappelijk probleem

De kandidaat kan

65 uitleggen waarom het milieuprobleem een sociaal en politiek probleem is.

Beschikbaar gesteld door de Universiteit Leiden en Stichting Studiebegeleiding Leiden (SSL). Voor de perfecte voorbereiding op je eindexamen, zie ook www.examencursus.com.

Daarbij kan hij

- het begrip milieu nader omschrijven;
- soorten schadelijke ingrepen in het milieu onderscheiden;
- voorbeelden geven van dilemma's die zich voordoen, wanneer de overheid, het bedrijfsleven of individuele burgers in hun beleid/gedrag proberen rekening te houden met het milieu;
- aangeven hoe door de overheid, het bedrijfsleven en door burgers pogingen worden ondernomen om de milieuproblematiek aan te pakken;
- een beargumenteerd standpunt innemen over concrete kwesties die verband houden met het milieuprobleem;
- kennis en inzichten ten aanzien van het milieuvraagstuk in verband brengen met zijn eigen opvattingen en gedragingen.

66 uitleggen dat sociaal-economische, demografische en geografische kenmerken van een samenleving van invloed zijn op de aard en omvang van de milieuproblematiek.

Daarbij kan hij

- het verband leggen tussen milieuproblematiek en de industriële samenleving;
- het milieuprobleem in verband brengen met specifieke demografische en geografische kenmerken van de Nederlandse samenleving.

Subdomein: Overheid

De kandidaat kan

67 taken en verantwoordelijkheden van regionale, landelijke en internationale overheden op het gebied van milieu omschrijven en hiervan concrete voorbeelden geven.

Daarbij kan hij

- uiteenzetten op welke wijze de landelijke overheid zich met milieubeleid bezighoudt;
- enkele belangrijke milieutaken omschrijven van de provincie en de gemeente;
- hoofdlijnen van het milieubeleid van de EU omschrijven;
- uiteenzetten op welke wijze internationale instanties zich met milieu bezighouden.

68 de inhoud van het landelijk milieubeleid omschrijven.

Daarbij kan hij

- uitgangspunten van het landelijk beleid omschrijven en herkennen;
- aangeven over welke instrumenten de overheid beschikt om beleid te ontwikkelen en bij te sturen;
- sturingsmechanismen op financieel-economisch terrein noemen en herkennen;
- voorbeelden geven van regulering via de markt;
- het verband leggen tussen het milieubeleid en hoofdlijnen van de milieuwetgeving.

Subdomein: Maatschappelijke organisaties

De kandidaat kan

69 uitleggen dat bedrijfsleven en maatschappelijke organisaties als pressiegroepen invloed uitoefenen op het milieubeleid. Hij kan dit aan de hand van concrete voorbeelden toelichten.

Daarbij kan hij

- uitleggen op welke wijze het bedrijfsleven betrokken is bij het milieubeleid van de overheid;
- maatschappelijke groeperingen onderscheiden die actief zijn op het terrein van het milieu;
- uitleggen op welke wijze deze maatschappelijke groeperingen betrokken kunnen zijn bij het milieubeleid van de overheid.

70 belangen(afwegingen) onderscheiden die een rol spelen bij de positiebepaling van werkgevers- en werknemersorganisaties ten aanzien van het milieu(beleid).

Daarbij kan hij

- aangeven dat werkgevers- en werknemersorganisaties zowel gemeenschappelijke als tegengestelde belangen hebben ten aanzien van het milieu(beleid);
- aangeven voor welke dilemma's werkgevers- en werknemersorganisaties zich geplaatst zien bij het bepalen van een standpunt ten aanzien van het milieu(beleid);
- motieven en belangen noemen op basis waarvan bedrijven proberen hun producten en productieprocessen milieuvriendelijker te maken.

Subdomein: Mondiaal niveau

De kandidaat kan

Beschikbaar gesteld door de Universiteit Leiden en Stichting Studiebegeleiding Leiden (SSL). Voor de perfecte voorbereiding op je eindexamen, zie ook www.examencursus.com.

- 71 de milieuproblematiek in verband brengen met de sociaal-economische verhoudingen op mondiaal niveau.
Daarbij kan hij
- een verband leggen tussen het ontstaan van milieuproblemen en de ontwikkeling van geïndustrialiseerde samenlevingen;
  - aan de hand van concrete voorbeelden uitleggen op welke wijze de milieuproblematiek zich manifesteert in de Derde Wereld.
- 72 uitleggen wat het belang is van duurzame ontwikkeling voor het mondiale milieuvraagstuk.
Daarbij kan hij
- aan de hand van concrete voorbeelden uitleggen wat wordt verstaan onder duurzame ontwikkeling;
  - uitleggen wat duurzame ontwikkeling voor de Derde Wereld betekent;
  - voorbeelden geven van problemen bij het verbeteren van het milieu in het kader van duurzame ontwikkeling.

Subdomein: Milieu en cultuur

De kandidaat kan

- 73 waarden en normen onderscheiden met betrekking tot milieuproblemen en dit aan de hand van concrete voorbeelden uitleggen.
Daarbij kan hij
- het verband uitleggen tussen het consumptiepatroon en milieuproblemen;
  - voorbeelden geven van toegenomen milieubesef en milieuvriendelijk gedrag;
  - centrale waarden en doelstellingen omschrijven die worden nagestreefd door diverse milieugroeperingen;
  - op basis van aangeboden informatie het standpunt van een politieke partij met betrekking tot een milieuprobleem noemen en beargumenteren;
  - een standpunt van een politieke partij met betrekking tot een milieuprobleem - voorzover typerend voor de achterliggende stroming - met deze stroming in verband brengen.
- 74 uitleggen welke invloed individueel gedrag heeft op de milieuproblematiek.
Daarbij kan hij
- aangeven wat wordt verstaan onder milieugedrag;
  - voorbeelden geven van milieuvriendelijk gedrag;
  - aangeven dat de houding ten aanzien van het milieu persoonlijk en maatschappelijk bepaald is;
  - sociaal-psychologische factoren noemen en herkennen die van invloed zijn op milieugedrag;
  - factoren noemen en herkennen die milieuvriendelijk gedrag kunnen belemmeren;
  - factoren noemen en herkennen die milieuvriendelijk gedrag kunnen bevorderen.

Keuzedomein H: Ontwikkelingssamenwerking en beleid

Subdomein: Ontwikkelingssamenwerking en beleid

De kandidaat kan

- 75 doeleinden en uitgangspunten van de Nederlandse ontwikkelingssamenwerking herkennen in gegeven materiaal over verschillende vormen van ontwikkelingssamenwerking/hulp.
Daarbij kan hij
- uitleggen wat wordt bedoeld met ontwikkelingssamenwerking;
  - aangeven waarom ontwikkelingssamenwerking een sociaal en politiek probleem is;
  - in het Nederlandse beleid verschillende vormen van ontwikkelingssamenwerking/hulp onderscheiden;
  - uitleggen dat aan ontwikkelingsbeleid verschillende visies en belangen ten grondslag kunnen liggen;
  - de omvang van de Nederlandse hulpinspanning en de besteding ervan beschrijven;
  - veranderingen in het ontwikkelingssamenwerkingsbeleid beschrijven en verklaren;
  - aangeven welke economische, humanitaire, politieke, culturele en militaire motieven en belangen een rol spelen in het ontwikkelingssamenwerkingsbeleid van Nederland en andere donorlanden.
- 76 in concrete voorbeelden ontwikkelingsstrategieën/modellen herkennen en met elkaar vergelijken.
- 77 (politiek-ideologische) visies herkennen in standpunten van politieke partijen en de regering ten aanzien van ontwikkelingssamenwerking.
Daarbij kan hij
- aangeven op welke punten de standpunten van politieke partijen inzake ontwikkelingssamenwerking overeenkomen en/of verschillen.
- 78 argumenten onderscheiden die aangevoerd worden tegen ontwikkelingssamenwerking/hulp.

79 een beargumenteerd standpunt verwoorden over de effectiviteit van vormen van ontwikkelingssamenwerking.

Subdomein: Nationale en internationale organisaties

De kandidaat kan

80 uitleggen welke rol medefinancieringsorganisaties en burgers spelen in het ontwikkelingssamenwerkingsbeleid.

Daarbij kan hij

- doelen en werkwijze omschrijven van deze organisaties;
- enkele mogelijkheden beschrijven voor individuele burgers om een bijdrage te leveren aan ontwikkelingssamenwerking;
- voor- en nadelen van deze vorm van ontwikkelingssamenwerking/hulp noemen.

81 beschrijven wat internationale organisaties doen of zouden kunnen doen aan het terugdringen van onderontwikkeling en herkennen welke rol de internationale verhoudingen spelen binnen die organisaties.

Daarbij kan hij

- onderscheid maken tussen bilaterale en multilaterale hulp aan Derde-Wereldlanden en van beide soorten hulp voor- en nadelen noemen;
- aangeven welke rol VN-organisaties kunnen spelen bij het terugdringen van onderontwikkeling;
- de taak van een aantal andere (dan VN-) organisaties beschrijven, die een rol spelen bij het terugdringen van onderontwikkeling.

82 uitleggen welke economische betrekkingen Nederland onderhoudt met Derde-Wereldlanden.

Daarbij kan hij

- uitleggen hoe in het Nederlandse ontwikkelingssamenwerkingsbeleid rekening gehouden zou kunnen worden met de economische belangen van de Derde Wereld.
- positieve en negatieve aspecten onderscheiden aan het functioneren van transnationale ondernemingen in Derde-Wereldlanden.
- met voorbeelden duidelijk maken welke sociaal-economische effecten ontwikkelingssamenwerking kan hebben voor Derde-Wereldlanden.
- met voorbeelden duidelijk maken welke sociale en economische effecten ontwikkelings samenwerking kan hebben voor Nederland.

Subdomein: Ontwikkelingsamenwerking en cultuur

De kandidaat kan

- 83 uitleggen vanuit welke waardenoriëntaties en motieven mensen en organisaties ontwikkelingssamenwerking van belang achten.
- 84 een ideaaltypisch onderscheid maken tussen een vorm van ontwikkelingssamenwerking, waarbij de westerse cultuur centraal staat en een vorm, waarbij de eigen cultuur van Derde-Wereldlanden centraal staat.
- 85 verklaren waarom het mislukken van ontwikkelingsprojecten verband kan houden met het feit, dat geen rekening is gehouden met de lokale cultuur.
- 86 de relatie cultuur en ontwikkelingssamenwerking analyseren aan de hand van o.a. culturele verscheidenheid, democratie en mensenrechten en gevolgen van de informatiemaatschappij.
- 87 uitleggen wat de effecten van ontwikkelde landen zijn op de cultuur van Derde-Wereldlanden.
- 88 uitleggen wat de effecten van Derde-Wereldlanden zijn op de Nederlandse cultuur.
- 89 omschrijven hoe beeldvorming in Nederland over Derde-Wereldlanden tot stand komt.

Keuzedomein I: Een thema ter keuze van de school.